

ІДЕОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК ЯК ЗАСІБ ПРЕДСТАВЛЕННЯ СИСТЕМНОСТІ ДІЄСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ

IDEOGRAPHIC DICTIONARY AS A MEANS OF REPRESENTING THE SYSTEMATICITY OF MOVEMENT VERBS

Середницька А.Я.,

orcid.org/0000-0003-0883-3229

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Національного університету «Львівська політехніка»

Останнім часом у мовознавстві активно застосовують системний та когнітивний підхід до вивчення лексики. Науковці досліджують, як мислить людина, яким чином вона відображає в мові знання про світ. Узагальнюючи предмети і явища, люди виділяють концепти – максимально абстрактні уявлення про навколишню дійсність. Концепти формують сферу мислення, що є проміжною між дійсністю і мовою.

Одним із найбільш досконалих засобів представлення системності лексики та демонстрації зв'язку мови з процесом пізнання є ідеографічний словник, що відображає зв'язок лексичної системи мови зі знаннями про дійсність та подає лексику не в алфавітному, а системному порядку. Його реєстровими одиницями є концепти. Сукупність концептів утворює синоптичну схему ідеографічного словника – відображення узагальнених уявлень мовців про навколишній світ, близьке до мовної картини світу.

Метою нашого дослідження стало вивчення системного представлення лексики в ідеографічному словнику дієслів переміщення української мови. Щоб виділити концепти, на основі яких проводять ідеографічне класифікування, ми здійснили компонентний аналіз семної структури дієслів і виявили інтегральні семи, що об'єднують дієслова у великі групи. Виділені інтегральні семи увійшли до змісту концептів. Такий індуктивний метод пошуку абстрактних узагальнень дає змогу відтворити зміст концептів і концептуальну картину переміщення в тому вигляді, у якому вона існує в мові, а не нав'язувати мові непритаманну їй зовнішню класифікацію.

Як з'ясувалося, мовну картину процесу переміщення формують концепти, що характеризують спосіб переміщення (особливості самого предмета, що переміщається, засоби його переміщення, а також поверхню чи середовище переміщення), часові й просторові особливості переміщення.

Стаття ідеографічного словника містить близькі за значенням слова, що виражають концепт у мові. За складом і структурою стаття наближається до семантичного поля, у ній також виділяють окремі лексико-семантичні групи – синонімічні ряди, антонімічні пари, словотвірні групи.

Ідеографічний словник відтворює будову лексичної системи, подає комплексний опис відношень між лексичними одиницями і є одним із прикладів системних словників.

Ключові слова: ідеографічний словник, концепт, мовна картина світу, семантичне поле, лексико-семантична група.

Recently, researchers have increasingly applied systemic and cognitive approaches to the study of lexis. They examine how people think and how they represent their knowledge of the world through language. By generalizing objects and phenomena, people form concepts – the most abstract representations of the world. These concepts form a conceptual domain that lies between reality and language.

Concepts are register units in the ideographic dictionary, which demonstrates the link between the language's lexical system and knowledge about reality, presenting lexis not alphabetically but in a systematic order. The set of concepts forms a synoptic scheme for the ideographic dictionary – a reflection of speakers' generalized ideas about the surrounding world, closely related to the linguistic picture of the world.

The aim of our research was to study the systematic representation of lexis in the ideographic dictionary of movement verbs in the Ukrainian language. To identify the concepts used for ideographic classification, we conducted a component analysis of the seme structure of the verbs and identified integral semes that group the verbs into large categories. These integral semes were incorporated into the content of the concepts. This inductive method of searching for abstract generalizations allows us to reconstruct the content of concepts and the conceptual framework of movement as it exists in the language, rather than imposing an external classification that is foreign to the language.

As it has been established, the linguistic picture of the movement process is formed by concepts that characterize the method of movement (the features of the moving object itself, the means of its movement, as well as the surface or environment of movement), along with the temporal and spatial aspects of movement.

An entry in an ideographic dictionary contains words that are close in meaning and express a concept in the language. In terms of composition and structure, the entry is similar to a semantic field, it can also be divided into distinct lexical-semantic groups, such as synonymous series, antonymic pairs, and word-forming groups.

An ideographic dictionary reflects the structure of the lexical system, offers a comprehensive description of the relationships between lexical units, and is one of the examples of systematic dictionaries.

Key words: ideographic dictionary, concept, linguistic picture of the world, semantic field, lexical-semantic group.

Постановка наукової проблеми. Останнім часом у мовознавстві активно застосовують системний підхід до вивчення лексики. Цьому сприяє поява сучасних технологій, що дають змогу продемонструвати в одній лексикографічній праці різні види лексичних зв'язків: гіперо-гіпонімічні, партонімічні, синонімічні, антонімічні, словотвірні, а також відтворити семантичні поля, тематичні чи лексико-семантичні групи.

Розвитку системного підходу до лексики сприяють також здобутки когнітології. Науковці досліджують, як мислить людина, яким чином вона відображає у мові мисленнєві процеси і отриманий масив знань. А. Вежицька вважає, що мовець співвідносить лексичне значення слів не безпосередньо з навколишньою дійсністю, а з концептами – узагальненими уявленнями носія мови про цю дійсність. Концепти формують проміжну мисленнєву сферу між дійсністю і мовою. Сукупність концептів відтворює мовну картину світу, яка відрізняється від наукової наївністю, практичністю, антропоцентричністю. Структура концептів у різних націй не збігається, на неї впливають особливості світогляду народу, його мови, культури, етнопсихології.

Оскільки концепти є абстрактними, вони мають значний інтегральний потенціал і їх можна використовувати для семантичної систематизації лексики. Зокрема, одним із видів практичного застосування концептів є ідеографічний словник, у якому концепти виконують роль реєстрових одиниць.

Концептам відповідають лексичні одиниці, що виражають їх у мові. Оскільки словникова стаття ідеографічного словника побудована за ономазіологічним принципом, від концепту до його лексичних відповідників, вона містить семантично пов'язані слова. За складом і структурою стаття наближається до семантичного поля, а також містить окремі лексико-семантичні групи. Ідеографічний словник відтворює будову лексичної системи, подає комплексний опис відношень між лексичними одиницями і є одним із прикладів системних словників.

Крім того, ідеографічний словник має когнітивне спрямування, тому що демонструє зв'язок лексичної системи мови зі знаннями про дійсність. Сукупність його реєстрових одиниць, концептів, утворює синоптичну схему – систематизоване відображення узагальнених уявлень мовців про навколишню дійсність, близьке до мовної картини світу.

Термін ідеографічний словник пов'язаний з грецьким словом ідеографія, яке можна перекласти як «записування понять». Це різновид

письма, у якому знаки передають певну ідею, а не конкретний предмет, як це робить піктографія, або звуки у фонетичному правописі. Ідеографічний різновид письма можна вважати однією з перших спроб поділити світ на основні поняття і дати їм формальне вираження у вигляді знаків.

Найдавніші ідеографічні словники з'явилися в Греції та Індії. До нас дійшли грецький словник «Attikai Lexeis» (приблизно II століття до н. е.), грецький словник Юлія Поллукса (II століття н. е.), санскритський словник «Амаракоша» (між II і III століттями н. е.). Пізніше ідеографію розвивали розробники штучних міжнародних мов. Вони намагалися окреслити і згрупувати всі основні поняття, якими оперує людина, щоб створити для них лексичні відповідники.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливо активно проводили ідеографічні дослідження останні 150 років. 1852 року П.М. Роже уклав знаменитий ідеографічний словник англійської мови, який витримав багато видань і переробок [1]. Його найвідомішими послідовниками були Е. Блан [2], П. Буассьєр [3], Р. Галліг і В. фон Вартбург [4], Ф. Дорнзайф [5], Х. Касарес [6]. В українському мовознавстві теоретичні ідеографічні дослідження проводили Н.П. Дарчук, І.М. Гетман, Н.Ф. Грозан, Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко, Ю.Ф. Прадід, О. Сірук, Н.В. Сніжко, Ж.П. Соколовська, С.В. Форманова та інші. Укладено ідеографічний словник нової лексики [7]. Термінологічні тезауруси уклали І.В. Асмукович, І.Я. Гродський, Н.П. Дарчук і В.М. Сорокін, С.М. Дерба, О.М. Косак і С.Л. Маньковський, С.О. Сисоєва та І.В. Соколова, О. Сірук, В.В. Тарасова та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Проблема ідеографічного поділу дієслів залишається для українського мовознавства актуальною, оскільки більшість словників орієнтовано на ідеографічний опис іменників як частини мови, що порівняно легко підлягає ідеографічному класифікуванню, відтворюючи організацію предметів і явищ навколишньої дійсності. **Мета дослідження** – описати систематизацію лексики в ідеографічному словнику дієслів переміщення сучасної літературної української мови. Дієслова переміщення належать до основного лексичного фонду, оскільки категорія переміщення є однією з найважливіших у картині світу української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Ідеографічна класифікація іменників у загальномовних тезаурусах заснована

на таксономічних схемах предметів зовнішнього світу, а в термінологічних словниках – на структурі знань певної галузі. Натомість семантика дієслів має сигніфікативний, процесуальний характер і вимагає розроблення особливого методу проведення ідеографічного класифікування.

Щоб виділити концепти, на основі яких проводять ідеографічне класифікування, ми здійснили компонентний аналіз семної структури дієслів і виявили інтегральні семи, що об'єднують дієслова у великі групи. Виділені інтегральні семи увійшли до змісту концептів. Такий індуктивний метод пошуку абстрактних узагальнень дає змогу відтворити зміст концептів і концептуальну картину переміщення в тому вигляді, у якому вона існує в мові, а не нав'язувати мові непритаманну їй зовнішню дедуктивну класифікацію.

До змісту концептів входять виключно лексико-семантичні інтегральні семи. Лексико-граматичні ознаки, словотвірні значення, граматичні ознаки перехідності й виду стали тільки допоміжними критеріями для поділу слів на групи всередині словникової статті, оскільки ці значення є універсальними і можуть входити до значень усіх дієслів, а не тільки дієслів переміщення.

Інтегральні лексико-семантичні семи ми виділяли методом компонентного аналізу. Щоб формалізувати процес проведення компонентного аналізу лексико-семантичних варіантів дієслів переміщення, ми використали дефініції «Словника української мови» в 11-и томах [8]. Як стверджують мовознавці, у визначеннях слів тлумачного словника відображається семна структура слова. За концепцією Е.В. Кузнецової, основний відповідник передає інтегральні семи реєстрового слова, а конкретизатори – його диференційні семи [9, 23].

Система концептів, отриманих у результаті аналізу значень дієслів і пошуку інтегральних сем, відтворює мовну картину процесу переміщення і має типові для мовної картини світу повсякденні, побутові, практичні характеристики [10, 7]. Мовна картина переміщення частково перетинається з універсальною науковою, але переосмислює та доповнює її. Для мовної картини переміщення характерне антропоцентричне сприйняття реальності. Говорячи про переміщення, мовець передусім звертає увагу на особливості самого предмета, що переміщається, засоби його переміщення, а також поверхню чи середовище переміщення, часові й просторові особливості. Значну увагу мовець звертає на напрям переміщення, при цьому аналізуючи спрямованість цього процесу стосовно самого мовця чи іншого предмета.

Мовну картину процесу переміщення формують концепти трьох типів:

1) способу переміщення, що детально характеризують сам предмет, що переміщається, засіб переміщення, його середовище і поверхню. Характеристики предмета, який переміщається, дають концепти *Переміщатися (про дим), Переміщатися (про небесні світила), Переміщатися (про повітряні маси), Переміщатися (про рідину), Переміщатися (про рослини), Переміщатися (про світло, темряву, тінь), Переміщатися (про сипку речовину), Переміщатися (про тварин), Переміщатися (про туман), Переміщатися (про хмари), Переміщатися великою масою*. Вказують на швидкість предмета концепти *Переміщатися повільно, Переміщатися швидко*, засіб переміщення – *Переміщатися за допомогою транспорту*; особливості середовища – *Переміщатися в (по) рідині, Переміщатися, летячи*; поверхню переміщення – *Переміщатися по ковзкій поверхні*; характер рухів предмета: *Переміщати волокном; Переміщати кидком; Переміщати, навантаживши на себе; Переміщати, пересилаючи; Переміщатися бігом; Переміщатися з шумом; Переміщатися плавно; Переміщатися стрибками; Переміщатися, випереджаючи; Переміщатися, котячись; Переміщатися, переслідуючи; Переміщатися, повзучи; Переміщатися, подорожуючи; Переміщатися кроками; Переміщатися, сунучись; Переміщатися, танцюючи*.

2) просторові, що характеризують напрям, траєкторію, зміну розташування предмета в просторі. До них належать концепти:

а) **Напрямок переміщення**, якому підпорядковано конкретніші концепти *Переміщатися в певному напрямку; Переміщатися від однієї точки в різних напрямках; Переміщатися всередину чого-небудь; Переміщатися до однієї точки з різних напрямків; Переміщатися догори; Переміщатися донизу; Переміщатися назад; Переміщатися назовні чого-небудь; Переміщатися уперек до чого-небудь; Переміщатися через що-небудь; Переміщатися, віддаляючись від кого-, чого-небудь; Переміщатися, змінюючи напрям; Переміщатися, наближаючись до кого-, чого-небудь; Переміщатися, настигуючи на кого-, що-небудь; Примушувати переміщатися в певному напрямку*;

б) **Траєкторія переміщення**, якому підпорядковано конкретніші концепти *Здійснювати коливальний рух, Здійснювати обертальний рух, Переміщатися безладно*;

в) **Зміна розташування предмета в просторі**, який конкретизують концепти *Змінювати поло-*

ження в просторі; Приймати певне положення в просторі, що вказують на незначне переміщення предмета без зміни його місцезнаходження, а також концепт *Розміщатися де-небудь*, що позначає займання певного місця або зміну місця перебування.

3) часові, що вказують на тривання процесу переміщення в часі. Поняття часу виражає концепт **Фази переміщення**, якому підпорядковано концепти *Починати переміщатися*, *Припиняти переміщатися*.

Унаслідок аналізу 8066 ЛСВ дієслів переміщення ми виділили 56 концептів, на основі яких створили словникові статті. Однак відображення системності лексики в нашому ідеографічному словнику не обмежується поділом лексичних одиниць на словникові статті за концептами, яким вони відповідають. Деякі словникові статті містять більше ніж 700 лексико-семантичних варіантів, які можна поділити на окремі лексико-семантичні групи – синонімічні ряди, антонімічні пари, словотвірні групи, виділені за диференційними лексико-семантичними семами і словотвірними значеннями.

Цікаво, що часто лексико-семантичні ознаки чи словотвірні значення, за якими виділені лексико-семантичні й словотвірні групи, нерідко збігаються з ознаками змісту концептів. Це підтверджує концепцію про схильність мови до повторення тієї самої інформації на різних рівнях свого функціонування за допомогою різних засобів – лексичних, граматичних, словотвірних.

Якщо ознака повторюється, вона є дуже важливою для світосприйняття мовців. Наприклад, збігаються з просторовими концептами словотвірні значення «догори» (*виходити*₄) – «донизу» (*сходити*₂); «до однієї точки з різних напрямків» (*сходитися*₁) – «від однієї точки в різних напрямках» (*розходитися*₁); «всередину об'єкта» (*заходити*₁) – «назовні об'єкта» (*виходити*₁); «до об'єкта» (*підходити*₁) – «від об'єкта» (*відходити*₁); «наштовхнутися на об'єкт» (*наскакувати*₂); «над об'єктом, через об'єкт» (*перелітати*₃). Цифрою позначено номер лексико-семантичного варіанта у тлумачному словнику.

Для поділу на лексико-семантичні групи ми також використовуємо лексико-граматичні

ознаки часу. Через велику абстрактність не всі вони виявлені в лексичній семантиці дієслів переміщення (вона містить тільки ті, що вказують на початок і кінець переміщення). Їх здебільшого виражають лексико-граматичні роди дії і словотвірні значення, властиві для всіх дієслів. Це фазові роди дії: «почати переміщатися» (*пiти*₁, *полинати*₁), «закінчувати переміщатися» (*доходити*₁); неозначено-тривалий рід дії «переміщатися якийсь час» (*політати*); означено-тривалий рід дії «переміщатися певний час» (*вилітати*); кількісний рід дії – однократне переміщення (*стрибнути*, *хитнути*) тощо.

Поняття **Способу переміщення** в мові виражають виключно засоби лексичної семантики. Через велику змістову різноманітність, конкретність значення і обмеженість прояву певною тематичною групою вони не отримали формального вияву як словотвірні значення або лексико-граматичні роди дії.

Висновки і перспективи дослідження. Ідеографічний словник є унікальним інструментом для відображення системності лексики, оскільки він представляє лексичну систему в тому вигляді, у якому вона існує у свідомості носія мови. Реєстровими одиницями словника є концепти, які формують синоптичну схему, максимально наближену до мовної концептуальної картини світу. Словникова стаття містить близькі за значенням лексичні одиниці, що відповідають концепту в мові. У межах словникової статті виділено лексико-семантичні групи – синонімічні ряди, антонімічні пари, а також словотвірні групи. Словник дає змогу представити як різноманіття диференційних ознак значень дієслів переміщення, так і можливість їх абстрагування до порівняно невеликої кількості максимально узагальнених концептів. Отже, ідеографічний словник демонструє природу людського мислення і відображення абстракцій, отриманих під час осмислення навколишньої дійсності в мові.

Методику, розроблену під час укладання словника, можна використати для ідеографічних словників дієслів інших тематичних груп. Адже перед українськими мовознавцями стоїть завдання розвивати нові напрями лексикографії, створюючи загальномовні й термінологічні ідеографічні тезауруси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Roget P.M. Thesaurus of English words and phrases, classified so as to facilitate the expression of ideas and assist in literary composition. London, 1852.
2. Blanc Elie. Dictionnaire universel de la pensee. Alphabetique, logique, et encyclopedique. Classification naturelle et philosophique des mots, des idees et des choses. Lyon: Vitte, 1899. 1603 p.
3. Boissiere P. Dictionnaire analogique de la langue francaise. Paris: Larousse, 1862. 1439 p.
4. Hallig R., W. von Wartburg. Begriffssystem als Grundlage für der lexikographie. Akademie-Verlag, 1952. 140 p.

5. Dornseiff F. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Berlin, New York, und Leipzig, 1970. 925 p.
6. Casares Julio. Diccionario ideologico de la lengua Espanola. Barselona, 1951. 351 p.
7. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики. Є.А. Карпіловська та ін. Київ: ТОВ «КММ», 2013. 416 с.
8. Словник української мови. В 11 т. Київ: Наукова думка, 1970 – 1980.
9. Форманова С. В. Ідеографічні словники як крок до становлення поняття «картина світу». *Записки з українського мовознавства*. 2020. Вип. 27. С. 20-32.
10. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. Київ: Логос, 2004. 283 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025